

МЕГАТЕКСТ І ОСОБИСТІТЬ ПИСЬМЕННИКА

У статті розглянуто концепти психопоетики: мегатекст та особистість письменника, простежується їх генеза та можливість використання у літературознавчій практиці.

Інтерес до постаті митця з певною амплітудою підвищення-пониження спостерігається в літературознавстві другої половини XIX – XX, а на початку XXI століття можна з певністю говорити – посилюється. Рамки поняття "митець", "письменник" з такою ж частотністю звужуються-розширюються залежно від тенденцій літературно-мистецького процесу, але неминуче все "обертається" навколо категорій "автор" і "текст", що досить об'єктивно, адже мається на увазі не лише психофізіологічний суб'єкт, а і його творчий потенціал, реалізований у витворі мистецтва, тобто, "суб'єкт плюс текст" [1: 318], або ж, "людина-і-її-твор" [2: 444]. Автор у рецепції дослідників то "втручається" в текст (Ш. Сент-Бев та біографічний метод) і його життя у внутрішніх та зовнішніх проявах, впливає на художність, то "вмирає". (Р. Барт, М. Фуко). Відзначимо, що остання теза досить серйозно вплинула на спрямування літературознавчих досліджень у бік від "автора" до "тексту", чим, безумовно, нашкодила не останньому – текст залишився незмінним, а швидше третій іпостасі мистецького явища – реципієнту, його естетичній реакції, що зводиться у такому випадку до голого споглядання не підсиленою енергією буттєвої сфери носія мистецьких цінностей. Крім того, трактування художнього тексту без його особи віддаляє аналітика від розуміння власне художності, замінюючи її поняттям "письма", а автора, відповідно, – "функції". "Антипсихологізм" (а саме так трактує польська дослідниця Зофія Мітосек відсутність авторського начала в наукових студіях), репрезентований формалістами й структуралістами, призводить до втрати і якості, і глибини філологічних досліджень, адже виявляється *"насамперед у трактуванні літературного твору як продукту, незалежного від процесу творення, та в описі літературних засобів як об'єктивних та відокремлених від психіки творця культурних норм"* [3: 207]. Крім того, "антиавторські" тенденції, репрезентовані у працях Р. Барта "Смерть автора" (1968), "Задоволення від тексту" (1973), М. Фуко "Археологія знання і дискурс про мову" (1972) та їх послідовників, мають виразну **дегуманізаційну** спрямованість. Їх пов'язаність із певними філософськими тенденціями XX століття не викликає сумніву і не потребує наразі ні підтвердження, ні заперечення, та все ж не може не викликати тривоги в умовах, коли людство й без того шаленими темпами втрачає духовні орієнтири, які значною мірою залежать від носія мистецьких цінностей.

Тож, розв'язуючи питання про необхідність осмислення категорії автора у філологічних студіях, не можна забувати й про те, що втрата позицій літературою, яка спостерігається останнім часом, окрім об'єктивних чинників (розвиток аудіо-візуальних видів мистецтва), зумовлена ще й цим зміщенням. Сучасний артбізнес як конкуруюча сила впливу на масову свідомість розвинув, окрім звичних інтерпретаційних технологій на зразок журнальних "портретів", цілу індустрію "розкрутки" акторів, кіно-, телемитців: інтерв'ю, ток-шоу, фото сесії тощо. Це приваблює та опосередковано через створений позитивний чи навіть скандально популярний образ творця зацікавлює його творінням. Про літературознавчу науку, особливо українську, цього не скажеш. Табу на авторитети переборювати досить непросто, а це, на наш погляд, шкодить історії літератури, яка працює не лише на освітлення минулого, а й на формування майбутнього громадянина. І без погляду літературознавця, а в перспективі – вчителя на постать автора того чи іншого літературного явища у всій повноті його внутрішнього психічного і зовнішньо-подієвого буття зробити це далеко не просто.

Концептуальність категорії автора у філологічних дослідженнях визнають не лише її прихильники, до яких ми зараховуємо і себе, але й противники. Навіть апологет постструктуралізму М. Фуко, репрезентуючи позицію своїх попередників формалістів та структуралістів і досить категорично заявляючи про "смерть автора", визнає: *"Навіть сьогодні, коли відновлюємо історію концепцій літературного жанру чи філософських шкіл, ці категорії видаються слабкими і вторинними порівняно зі стійкою фундаментальною одиницею автора"* [2: 444]. (Підкреслення наше – С.М.)

"Стійкість" і "фундаментальність" категорії "автор" відтоді (доповідь на тему "Що таке автор?" була виголошена Мішелем Фуко в лютому 1966 року) не тільки не зникла, але й набрала ширшого масштабу. І на українських теренах у тому числі. На наш погляд, даремними є висловлені В. Федоровим у статті "Автор як онтологічна проблема" сумніви щодо актуальності категорії автора для вітчизняної науки про літературу, заяви про те, що наразі *"вона опинилась практично на периферії уваги вчених"* [4: 55]. Останніми роками в українстиці цій проблемі приділялося досить багато уваги. Варто назвати лише кілька дисертацій, предметом осмислення яких є "автор" як літературознавча категорія, зокрема "Типологія образу автора в ліричному тексті (на матеріалі російської та української поезії XX століття)" С. Русової, "Форми вираження авторської свідомості в творчості письменників нової генерації кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалі малої прози В. Стефаніка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського)" А. Островської, "Проблема автора в ліриці І.Я. Франка" Г. Давидової-Білої, "Автор та герой як суб'єкти поетичного буття" О. Самойлова, "Диверсифікація авторської свідомості в інтелектуальній прозі В. Домонтовича" М. Гірняк. Це вже не кажучи про низку публікацій у періодиці й наукових збірниках, та й про абсолютну більшість психологічних досліджень, які з'являються останнім часом, включаючи праці Л. Левчук [5] та Н. Зборовської [6], у яких прямо чи опосередковано постаті автора надається виразна увага. Таким чином, незаперечним залишається твердження І. Фізера про те, що *"ні смерть автора", ні "смерть літератури" широкого емпіричного втілення не мали.*

Сьогодні це, швидше за все, непродуктивні та інваріантні фразеологеми, якими користуються ще деякі критики" [7: 52]. Тож є всі підстави не менш голосно за структуралістів ствердити: "Автор живий!"

Емоційність прихильників необхідності залучення категорії автора у філологічних дослідженнях і їх опонентів цілком зрозуміла – важко заперечувати очевидне, що виявляється і в одному, і в другому випадках. От тільки **ХТО** ж чи **ЩО** криється за цією категорією? Об'єкт чи суб'єкт слід виявляти досліднику, наближаючись до таємниці художності? Попри найрізноманітніші трактування, автор як естетична категорія – явище мистецьке, художньо втілене. І саме тут, на наш погляд, прихований камінь спотикання. Адже, виходячи з тези про зв'язок цієї категорії з автором – реальною особою, не можна обмежуватися вивченням текстуальних – мистецьких – проявів, де мова може йти лише про **об'єкт**. Реалізація прагнення одержати результат цілком можлива лише за умови осягнення **суб'єкта** творення.

Сьогодні, коли вітчизняне літературознавство в змозі оперувати досягненнями автороцентричних і авторовідцентричних напрямків, є потреба тверезого осмислення й об'єктивності, шлях до якої лежить через аналіз усіх документів, котрі обсервують його постать. Тож **завданням**, яке ставимо у цій розвідці, є розв'язання проблеми **джерел** авторської ідентичності та методології їх експлікації на всіх рівнях існування творця – від фактів його життя до художнього самовтілення. Він має постати водночас як психофізіологічна, так і естетична категорія. Причому пріоритети визначаємо саме так: психофізіологічна – **причина**, естетична – **наслідок**. Тобто художній твір – продукт певної психофізіологічної структури, яку ми, аби позбутися різночитання, на зразок автор, біографічний автор, реальна особа та ін., номінуємо як **особистість письменника** – унікальна й неповторна за своєю природою, як, відповідно, унікальне й неповторне естетичне явище, нею спродуковане, в якому відбивається авторська ідентичність і, відповідно, прозирає образ автора – категорія естетична, яка може бути досліджена тільки в результаті осмислення психофізіологічної сутності письменника, його особистості (мова, звичайно, йде про високохудожні зразки, репрезентовані талановитими представниками мистецтва слова). Така постановка проблеми виключає можливість ізоляції носія художності із досліджень самої художності.

Як наслідок, джерельна база виходить за межі власне художнього твору і має включати весь інформативний спектр, що дозволяє окреслити цілком психофізіологічну іпостась автора, його **особистість**. Категорія "особистість" – складне психічне утворення, не однозначно потрактоване психологами. Особливість її функціонування в нашому дослідженні визначається **органічним поєднанням** психоаналітичних спрямувань (Фрейд, Юнг), гуманістичної (Маслоу, Роджерс, Олпорт та ін.) та егоспсихології (Адлер, Хорні, Маслоу, Еріксон та ін.) за принципом відкритої системи, яку пропонує американський психолог Г. Олпорт. "*Системний еkleктизм*" [8: 6] в такому разі дозволить трактувати особистість як синтез **біологічно обумовленого; свідомого**, спричиненого суспільним буттям людини, історичних, соціальних (у найширшому розумінні) чинників її формування; та **підсвідомого** пластів психіки.

Літературознавець, спрямований на осмислення унікальності особистості письменника, яка, у свою чергу, породжує унікальність художню, у більшості випадків (виняток складає літературна критика) має справу з **метаінформацією** (від грецького префікса, який означає проміжне становище - С.М.) – документами, опосередкованими часом та суб'єктивністю їх авторів. Якщо віддаленість у часі – явище об'єктивне й незалежне від волі дослідника, то **подолання суб'єктивізму** – ще одна проблема, яка постійно супроводжує літературознавчі розвідки, що стосуються особистості письменника. Одним із способів об'єктивізації може стати залучення якомога більшої кількості матеріалів, здатних обсервувати його іпостась, використання документів, які дають уявлення не лише про події факти буття того чи іншого автора, а і про його внутрішній світ. Звичайно, із літературознавчих **методів**, котрі б сприяли розв'язанню такого завдання, найпридатніші біографічний та психологічний. Другий – предмет окремого дослідження, і ми виносимо його за межі цієї статті. Щодо біографізму, то, крім тенденцій до звуження вживання у загальнонауковому дискурсі, пов'язаному із появою нових літературознавчих технологій у ХХ столітті, варто зауважити його особливий режим побутування у вітчизняному літературознавстві, який дещо відрізнявся від автентичного, започаткованого Ш. Сент-Бьовом, і використовувався у нас швидше з ідеологічною, ніж із естетичною метою. Досить влучно окреслює тоталітарну ситуацію Г. Сивокін у колективній монографії "Самототожність письменника" (К., 1999): "*Питання про національну специфіку письменницької біографії в умовах колишнього Союзу поставати не мусило й існувало воно в літературознавстві на емпіричному рівні: дослідники накопичували в міру можливого **біографічні факти**, або використовували їх при написанні літературних портретів, де біографічний розділок, як у шкільному підручнику, передував розглядові творчості, що бралася здебільшого вже **сама по собі, незалежно від біографічних "впливів"***" [9: 6]. (Підкреслення наше – С.М.). Такий стан, природно, не задовольняє сучасну літературознавчу науку. Але й відмовлятися від можливостей біографічного методу – означає звужувати результати досліджень, бо ж залежність результатів творчого процесу від **біографічних впливів** цілком очевидна. Тому мова має йти про реорганізацію досягнень традиційного біографічного методу, коли поруч з урахуванням фактів "зовнішнього" життя митця, умовно кажучи, побутовості, що панувала досі, використовуватимуться й свідчення внутрішнього, душевного буття. Наразі шлях від біографії до психологічної біографії – один із перспективних процесів, які мають визначати обличчя сучасної науки. Він вимагає зміни акцентів при вивченні життєпису письменника від документів, які окреслюють події віхи, до тих, котрі дають змогу проникнути в глибини внутрішнього світу, який, на наше переконання і визначає особливості поезики того чи іншого митця. Тобто мова йде про **інтеграцію** біографічного та психоаналітичних (у їх системній цілісності) методів вивчення суб'єкта художності.

Цілком усвідомлюємо дискусійність такого поєднання – традиційне літературознавство неохоче приймає окремі аспекти теорії підсвідомого З. Фрейда та його послідовників. М. Наєнко, скажімо, досить категорично

заперечує "безцеремонність експлуатування" і "надуживання" психоаналітичною методологією. Але в той же час досить влучно формулює метафоричну дефініцію осягнення письменницької особистості. "На великих, – стверджує вчений, – треба завжди дивитися крізь збільшувальне скло, а не крізь шпаринку в дверях". Збільшувальне скло в такому випадку – це не гіперболізація чеснот, а швидше розширення інформативного поля, яке б дозволило якомога точніше обсервувати зовнішні та внутрішні прояви буття митця. Наукова ж формула, запропонована дослідником, базується передусім на об'єктивності, котра може досягатися лише "шляхом суджень про наявні факти, зіставлення й аналітичного осмислення їх" [10: 15]. (Підкреслення наше – С.М.). Як бачимо, мова, попри будь-які методологічні настанови, сприймання чи не сприймання окремих напрямків літературознавчих досліджень, йде про факти, і саме вони, за умови глибокого *аналітичного осмислення і зіставлення*, перш за все й виконують функцію об'єктивізації.

Цілком очевидно, що для історика літератури, на кого, власне, і спрямовані теоретичні міркування, факт має бути вербалізованим, засвідченим на письмі. Інші можливості, доступні, скажімо, психологові (опитування, тестування, бесіда), недоступні для літературознавця. Ось чому вагомим джерелом інформації про буттєву сферу та внутрішній світ письменника, яке можна вважати ефективним при вирішенні поставлених завдань, є тексти, в яких відбивається сутність особистості письменника. До таких відносимо **мемуари** в найширшому розумінні і **художні твори**, в яких опосередковано інформацію про **психосвіт** митця. Поєднання двох блоків у єдиний інформативний простір, який дозволить реконструювати письменницьку особистість, – ще одне **завдання**, яке ставимо перед собою.

Не секрет, що сучасне літературознавство, кажучи словами М. Наєнка "надуживає" новими термінами, запозиченими з інших наук або ж спродукованими в процесі осмислення тієї чи іншої проблеми. Наскільки новотвори виправдані визначить час, хоча надмірність, звичайно, не додає науковості. Ми пропонуємо запровадження в літературознавчий обіг концепту **мегатекст**, що охоплює всі тексти, які прямо чи опосередковано обсервують особистість письменника. Мегатекст – це джерельний дискурс експлікації всіх буттєвих (біографія) та психофізіологічних (психобіографія) характеристик художника слова, які формують саме йому притаманні вияви художності. Адже, як справедливо зауважує відомий психолог В. Роменець, "творчість виявляє те, що суттєво відрізняє одну людину від іншої". Крім того, "творчість демонструє людську неповторність" [11: 5]. На наш погляд, запропонований термін упорядковує термінологічні розбіжності, пов'язані з активізацією вживання поняття "текст" та утворених на його основі, зокрема, "метатекст", "метатекстуальність" [12] як похідних від закоріненого в надрах формальної школи і використовуваного постструктуралістами – "метамова" [13: 167–168] Термін із таким смисловим наповненням не відповідає поставленій нами меті, оскільки опосередковує інформацію, нам же вона необхідна в чистому вигляді. Подвійна інтерпретація спотворить і так ледь вловиму психічну іпостась творчої особистості. Іншу природу має й термін "гіпертекст", активно вживаний Л. Оляндер на позначення "системи зв'язаних текстів", які, "вступаючи між собою в діалогічні відносини, за допомогою тезаруса реципієнта складають нову цілісність", зумовлену як часопросторовою спільністю, так і "змістом, формою світогляду, історичним й соціальними концепціями" [14: 144]. **Мега-** (від грецького – великий, всеохоплюючий) ж **текст** – дозволить, на нашу думку, наблизитися до об'єктивної оцінки співмірності природи психіки творця і результатів його творчої діяльності за рахунок своєї сконцентрованості навколо особистості **окремого письменника** та автентичності інформації, так сказати, з перших рук: спогадів його самого або сучасників, листів, автобіографій, щоденників, сповідей тощо та художніх творів, у яких прямо чи опосередковано він залишає "сліди" своєї особистості.

Питання об'єктивності/суб'єктивності названих джерел досить складне і потребує спеціального дослідження. Наразі ж цілком очевидно, що залучення поруч із прийомами традиційного біографічного методу психологоспрямованих технологій дозволяє наблизитися до розуміння психічних рис творчої особистості, внутрішніх джерел художності та психофізіологічних процесів, що супроводжують творчий акт, і, відповідно, глибше пізнати особливості поетики окремого твору та творчості митця в цілому. Така можливість зумовлена тим, що мемуари, крім своєї звичної і широко використовуваної в літературознавчій практиці функції розкриття власне біографічних аспектів буття письменника, сприяють розширенню уявлення про його внутрішній світ, тобто виконують **психобіографічну** функцію. Це стосується передусім текстів, які можна окреслити схемою "сучасник – об'єкт спогадів". Серед них найпродуктивніші – це **спогади** та **листи**, в яких той об'єкт фігурує. "Літературознавчий словник-довідник" відносить їх до категорії об'єктних. Суб'єктні ж мемуари "спрямовуються на постать автора" [15: 449] і мають, згідно з нашою концепцією, **психоавтобіографічний** характер (схема: "суб'єкт – суб'єкт"). У таких текстах митець зосереджується на власній сутності, свідомо чи підсвідомо вирізьблює риси свого характеру, особливості темпераменту, представляє деталі, які опосередковано виявляють його підсвідому сферу. Це значно ширший інформаційний пласт, до якого входять **автобіографія**, **сповідь**, **щоденник**, **записна книжка**, **нотатки**, **епістолярій**. До психоавтобіографічних матеріалів зараховуємо і **художні тексти**, передусім віднесені самим письменником до автобіографічних, і ті, в яких особистість автора виявляється підтекстово, реконструюється в процесі мікроаналізу шляхом скрупульозного зіставлення із усім масивом психобіографічних текстів. Характеристику й можливості кожного з мемуарних жанрів та літературних творів при вирішенні поставлених завдань виносимо за межі цієї статті, заважаючи при цьому, що особистість письменника цілком прозирає лише на зрізі обох інформативних блоків.

Запропоновані терміни – анітрохи не данина моді, а необхідність якомога точніше охарактеризувати досліджуване явище. В основі обох лежить Фройдівський концепт – "психобіографія". На рівні авторської конотації він обмежений виявленням едіпової ситуації, розробкою проблем дитячої сексуальності, орієнтацією на минуле, спрямуванням на аналіз бісексуальності, садомазохістських проявів тощо [6: 63–69]. Звичайно, такі характеристики демонструють, за словами Г. Олпорта, "страхотливу не увагу до феноменології особи, до її

планів на майбутнє, самосвідомості й свободи" [8: 65], і не вичерпують психічних виявів особистості. Семантично ж термін досить точно окреслює коло психічних явищ, які переживає письменник і цілком логічний при осмисленні його внутрішнього світу. Тобто, використовуючи усталену зовнішню форму поняття, наповнюємо його ширшим колом значень. Психобіографічність (у зазначеному варіанті конотацій) і психоавтобіографічність (як здатність до художньої самоідентифікації, можливість відтворити рух рефлексій) у контексті наших міркувань передбачає відтворення синтезу свідомого соціального буття суб'єкта дослідження і його підсвідомого в усіх виявах. А мегатекст при цьому – оптимальна джерельна база для реконструкції буттєвої сфери митця і, водночас, його психологічної структури, яка, у свою чергу, визначає особливості його художності.

Слід зазначити, що вивчення психобіографічного матеріалу у розглянутому ракурсі потребує серйозної уваги до найдрібніших деталей, реєстрація, аналіз і порівняння яких із подібними в різних джерелах є головною методичною настановою для дослідника. Проблема ж, яка неминує виникати в процесі роботи з психоавтобіографічними текстами, стосується передусім **міри відвертості** письменника у презентації особистісних рис. Її методологічне і практичне вирішення – перспектива наступних досліджень. Зауважимо лише, що особливо активізується самовиявлення художника слова в добу модернізму. При цьому кожен з митців у своєму мегатексті має домінуючі прояви психоавтобіографічності. Якщо, скажімо, О. Кобилянська віддає перевагу щоденнику, автобіографії і художньому тексту, в М. Коцюбинського особистісні прикмети виявляються передусім у листуванні й текстах, особливо другого періоду творчості, а Леся Українка хоч і намагається уникнути "розголошення" свого внутрішнього Я, але воно проступає на сторінках її творів і в психобіографічних джерелах, то Володимир Винниченко, навпаки, цілком відвертий і у щоденнику, і у листах, і у текстах щедро розкриває своє Я нащадкам.

Обсервація психічних проявів людини – одне з найскладніших завдань психології. Осмислення проблем мистецької реалізації суб'єкта творчості – не менш складна літературознавча задача. Введення поняття "мегатекст" та його структурування із використанням можливостей психобіографізму та психоавтобіографізму – один із кроків до осягнення таїни художності крізь призму особистості митця. У статті проблема скоріше поставлена, ніж вирішена. Вона потребує подальшої розробки на теоретичному рівні і бачиться нами як одна із засадничих у рамках психопоетики [16]. Практичне втілення плануємо здійснити на матеріалі української літератури межі ХІХ–ХХ століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтін М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках. Досвід філософського аналізу // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред. М.Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 318–322.
2. Фуко М. Що таке автор? // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 444–456.
3. Мітосек Зофія. Теорії літературних досліджень. – Сімферополь: Таврія, 2003. – 408 с.
4. Федоров В. Автор як онтологічна проблема // СіЧ. – 2003. – №10. – С. 55–58.
5. Левчук Л. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
6. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство: Посібник. – К.: "Академвидав", 2003. – 392 с.
7. Фізер І. Чи така смерть автора? (Ретроспективний погляд на тему, що не хоче зникнути) // СіЧ. – 2003. – №10. – С. 50–58.
8. Олпорт Г. Личность в психологии. – М.: КСП+, Спб.: Ювента, 1998. – 349 с.
9. Сивокінь Г. "Самотождність письменника" як методологічна пропозиція // Самотождність письменника. До методології сучасного літературознавства. Колективна монографія / Відп. редактор Г.М. Сивокінь. – К.: Українська книга, 1999. – 160 с.
10. Наєнко М. Інтим письменницької праці: 3 лекцій про специфіку літературної творчості. – К.: Педагогічна преса, 2003. – 280 с.
11. Роменець В. Побачити себе // Арка. – 1993. – №1–2. – С. 5–9.
12. Гіряк М. Авторська свідомість як метатекстуальна категорія // Вісник ЖДУ імені Івана Франка. – Випуск 15. – Житомир: РВВ ЖДУ, 2004. – С. 122–126.
13. Руднев В. Словарь культуры ХХ века. – М.: Аграф, 1999. – 384 с.
14. Оляндер Л. Відносність і точність термінології у слов'янському літературознавстві // Вісник ЖДУ імені Івана Франка. – Випуск 22. – Житомир: РВВ ЖДУ, 2005. – С. 143–146.
15. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 762 с.
16. Михида С. Психопоетика: процес становлення у літературознавстві // Вісник ЖДУ імені Івана Франка. – Випуск 22. – Житомир: РВВ ЖДУ, 2005. – С. 164–167.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Михида С.П. Мегатекст и личность писателя.

В статье рассматриваются концепты психопоетики мегатекст и личность писателя, прослеживается их генезис и возможности использования в литературоведческой практике.

Mykhyda S.P. Megatext and the author's personality.

The article considers the concepts of psychopoetics: megatext and the author's personality; highlights their genesis and the possibility of usage in the theory of literature.